Brussels Studies

La revue scientifique pour les recherches sur Bruxelles
/ Het wetenschappelijk tijdschrift voor onderzoek over
Brussel / The Journal of Research on Brussels
Collection générale | 2020

Geavanceerde diensten: de aantrekkelijkheid van Brussel en lokale uitdagingen

Services avancés : attractivité bruxelloise et enjeux locaux

Advanced services: the attractiveness of Brussels and local issues

Gilles Van Hamme, Maëlys Waiengnier, David Bassens et Reijer Hendrikse

Traducteur : Annelies Verbiest (AV Translations)

Édition électronique

URL : <http://journals.openedition.org/brussels/5137>

DOI : 10.4000/brussels.5137

ISSN : 2031-0293

Éditeur

Université Saint-Louis Bruxelles

Référence électronique

Gilles Van Hamme, Maëlys Waiengnier, David Bassens en Reijer Hendrikse, « Geavanceerde diensten: de aantrekkelijkheid van Brussel en lokale uitdagingen », *Brussels Studies* [Online], Algemene collectie, nr 149, Online op 08 novembre 2020, geraadpleegd op 18 décembre 2020. URL : <http://journals.openedition.org/brussels/5137> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/brussels.5137>

Ce document a été généré automatiquement le 18 décembre 2020.

Licence CC BY

Geavanceerde diensten: de aantrekkelijkheid van Brussel en lokale uitdagingen

Services avancés : attractivité bruxelloise et enjeux locaux

Advanced services: the attractiveness of Brussels and local issues

Gilles Van Hamme, Maëlys Waiengnier, David Bassens et Reijer Hendrikse

Traduction : Annelies Verbiest (AV Translations)

Inleiding

- 1 In dit artikel bestuderen we de productie en impact van geavanceerde diensten in de Brusselse economie. Het is gebaseerd op een door Innoviris gefinancierde studie van vier jaar naar de geavanceerde diensten in Brussel en tracht tegemoet te komen aan drie grote doelstellingen. Ten eerste bieden we een *beschrijving van de geavanceerde diensten in Brussel en van de ruimtelijke dynamieken die daarmee samenhangen* (1995-2014). Deze kwestie is bijzonder relevant in tijden van geopolitieke en geo-economische instabiliteit. In de bestudeerde periode hebben de financiële crisis en het daaropvolgende bezuinigingsbeleid namelijk lage rentevoeten in de hand gewerkt en de kansen voor economische investeringen aanzienlijk beperkt. Gedurende die periode werden ook de zogenaamde systeembanken gered of overgenomen door internationale groepen. De economische omstandigheden waarin geavanceerde diensten zich ontwikkelen, niet alleen in Brussel maar ook daarbuiten, zijn na 2008 dus grondig veranderd. In de sectoren van deze geavanceerde diensten (financiën, boekhouding, juridische diensten, consultancy...) werden bovendien grote veranderingen doorgevoerd op technologisch (digitalisering, automatisering...) en ruimtelijk vlak. Het leidde nu eens tot een groeistop, dan weer tot een omschakeling of een verplaatsing van arbeidsplaatsen op verschillende schalen. Daarbij komen nog belangrijke geopolitieke veranderingen, zoals onlangs de Brexit. Ten tweede bieden we vanuit het idee dat de opkomst van de wereldsteden verband houdt met de sociaal-ruimtelijke

polarisatie van de steden [Friedmann, 1986; Sassen, 1991] een *analyse van de sociale en economische impact van deze economie op het sociale en economische weefsel in Brussel*. Ten derde willen we op basis van deze vaststellingen een *overweging van de actiemogelijkheden voor het politieke niveau*, en dan vooral voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (BHG), aanreiken in dit artikel.

- 2 Deze laatste doelstelling vormt de rode draad van het artikel. In dat kader lijkt aantrekkingskracht – vooral op internationale schaal – soms een obsessie te zijn bij de elite in Brussel maar ook in andere steden. Deze visie is zeer duidelijk in het GPDO:

“De economische ontwikkeling van Brussel is dus gebaseerd op de herkwalificatie van de economische sectoren, de steun aan groeisectoren die jobs en kwaliteit genereren voor Brussel, evenals op de verbetering van de internationale aantrekkingskracht. De middelen die het Gewest inzet om deze troeven te promoten bij buitenlandse investeerders zijn alleen doeltreffend indien deze aantrekkelijkheid reëel is en als zodanig wordt gepercipieerd door de investeerders.”¹

- 3 Het artikel staat stil bij de noodzaak om de nadruk te leggen op internationalisering in het beleid van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, in het bijzonder op de wil om kapitaal aan te trekken binnen het strategische gebied van de geavanceerde diensten. Er worden twee argumenten aangevoerd. Ten eerste is Brussel een internationale stad. De internationalisering van onze hoofdstad is gebaseerd op de politieke functie en op de sterke integratie van de stad in de netwerken van geavanceerde diensten op Europese en wereldschaal. In de literatuur wordt Brussel beschreven als een belangrijk knooppunt in de internationale netwerken van geavanceerde diensten (zie *kaderartikel* voor een korte discussie over de definitie van deze begrippen), met name in de bekendste classificatie die de steden een rang toekent in de interstedelijke netwerken van internationale bedrijven gespecialiseerd in geavanceerde diensten en die door GAWC is samengesteld² [zie bijvoorbeeld Beaverstock *et al.*, 2000; Taylor en Derudder, 2016]. In zo'n context is internationale aantrekkingskracht een realiteit van de Brusselse economie, waarvan de voornaamste uitdaging wellicht niet zozeer ontwikkeling maar wel behoud is.
- 4 Ten tweede hangen de determinanten voor de lokalisatie van deze diensten en de daarmee samenhangende dynamieken af van factoren waarop de lokale overheden weinig vat hebben. Deze geavanceerde diensten, die geconcentreerd zijn op een netwerk van wereldsteden, vormen namelijk de kern van de controle- en bestuursfuncties die instaan voor de coördinatie en aansturing van de wereldwijde productieketens en voor de ondersteuning van hun klanten om door te dringen op de financiële markten [Bassens en van Meeteren, 2015]. De geografie van deze diensten volgt dan ook een hiërarchische logica, aangezien de meest gespecialiseerde diensten worden geproduceerd door de meest centrale locaties binnen stedelijke netwerken. Deze geografieën van de geavanceerde diensten reproduceren dus in hun eigen structuren de hiërarchie van de stedelijke systemen, die nu eens monocentrisch (zoals in Frankrijk, België en het Verenigd Koninkrijk), dan weer polycentrisch (zoals in Duitsland) zijn. Deze diensten zijn immers afhankelijk van de specialisatie van de arbeidskrachten of van de diensten die eraan gekoppeld zijn. Op die manier ontstaat wat Sassen [1991] een complex van geavanceerde diensten noemt. De agglomeratie-economieën, met andere woorden het concurrentievoordeel dat voortvloeit uit de geografische concentratie van de activiteit, vervullen dan ook een belangrijke rol in deze sectoren. Het verklaart waarom ze gegroepeerd zijn in grootsteden of zelfs in

bepaalde gespecialiseerde wijken van deze grootsteden (*La Défense* in Parijs en *The City* in Londen). Als we de dynamieken van deze activiteiten onder de loep nemen, zien we dat de macro-economische ontwikkelingen (lage rentevoeten, nieuwe regelgevingen na 2008...) en geopolitieke ontwikkelingen (Brexit, protectionisme...) zwaar wegen op de wereldwijde en Europese ruimtelijke veranderingen van de activiteiten.

- 5 Na een voorstelling van de geografie van de geavanceerde diensten in Brussel en de dynamieken daarvan (deel 1), gaat het artikel dieper in op drie politieke kwesties, die eveneens overeenstemmen met verschillende analyseniveaus. Uitgaand van de positie van Brussel op de wereldwijde en Europese kaart van de geavanceerde diensten, onderzoekt deel 2 de mogelijkheid voor Brussel om zijn internationale positie te verbeteren, met andere woorden zowel het voordeel om zo'n beleid te voeren als het vermogen van Brussel om op deze dynamiek in te werken. Deel 3 biedt een politieke beschouwing op een andere schaal: op basis van de geografie van de geavanceerde diensten in Brussel, met name de vastgestelde verschillen tussen het centrum – dat voor het grootste deel gelijkgesteld is aan het BHG – en de rand, evalueren we de actiemogelijkheid om de positie van het centrum in de Brusselse grootstedelijke ruimte te verbeteren. Deel 4 focust op de ruimere impact van de geavanceerde diensten op de sociale en economische ruimte van het BHG.

1. Brussel: een belangrijk centrum van geavanceerde diensten

- 6 Brussel bevindt zich op een hoog niveau in de wereldwijde stedelijke hiërarchie en is samen met Zürich de kleinste stad die zo hoog gepositioneerd staat [Taylor en Derudder, 2016]. Deze classificatie berust op het idee van Sassen [1991] dat de globalisering van de productie veronderstelt dat de strategische activiteiten die noodzakelijk zijn voor de werking van de wereldeconomie, in het bijzonder de geavanceerde diensten (financieel, juridisch...), worden geconcentreerd en dat ze op wereldschaal een netwerk vormen. De wereldsteden hebben hun strategische positie dan ook te danken aan zowel hun uitstekende connectiviteit op werelddniveau als het voordeel dat de bedrijven halen uit de concentratie van gespecialiseerde diensten in die steden. Op Belgische schaal benadrukken verschillende auteurs [Vandermotten *et al.*, 2006; Hanssens en Derudder, 2011], vooral op basis van eigen onderzoek, de prominente rol van Brussel in het Belgische stedelijke netwerk: Brussel is de best geconnecteerde stad op werelddniveau maar ook op landniveau.
- 7 Dit Brusselse overwicht berust op twee essentiële pijlers. Enerzijds is Brussel het belangrijkste centrum van geavanceerde diensten voor de nationale markt, in het bijzonder door de regionale of nationale zetels van grote internationale bedrijven [Hanssens en Derudder, 2011]. Dit overwicht berust bijgevolg op de centrale positie van Brussel in een vrij krappe nationale markt [Vandermotten *et al.*, 2006], maar ook op de heel hoge dichtheid van geavanceerde diensten waarop de aanwezige bedrijven lokaal kunnen rekenen. Brussel lijkt dus de rol van schakel te vervullen tussen de wereldwijde netwerken van transnationale bedrijven en de nationale markt. Zo is bijna de helft van de geavanceerde diensten op nationaal niveau in Brussel geconcentreerd: Brussel, met inbegrip van de rand³, is zelfs goed voor ongeveer 66 % van de nationale toegevoegde waarde van de financiële en verzekeringssector (54 % van de nationale werkgelegenheid), waarvan 55 % voor het BHG alleen. De concentratie is kleiner voor

vastgoedactiviteiten (32,9 %) en juridische, boekhoud- en managementdiensten (44,6 %) (zie tabel 1). In Europa wordt zo'n concentratieniveau alleen overschreden door enkele secundaire steden (Dublin, Athene, Helsinki, Boedapest en Lissabon), die een dominante invloed hebben op hun nationale stedelijk hiërarchie (figuur 1). Anderzijds verklaart het statuut van Brussel als hoofdzetel van de Europese instellingen waarom er gespecialiseerde geavanceerde diensten gevestigd zijn, vooral juridische diensten, waaronder lobbywerk, en informatiediensten [Elmhorn, 1998; Vandermotten *et al.*, 2015]. Het belang van Brussel als grootstad is dus niet toe te schrijven aan de locatie van de hoofdkantoren van grote internationale bedrijven [Vandermotten *et al.*, 2014], maar wel aan de geavanceerde diensten, omdat zij de schakel vormen tussen de wereldwijde spelers en de nationale markt of omdat zij zich ontwikkelen buiten de internationale administratieve en politieke functies van Brussel.

Tabel 1. Gewicht (%) van Brussel in het nationale totaal en belang (%) van de verschillende geavanceerde diensten in de Brusselse economie, 2014

		Gewicht (in %) van de functionele stad in het nationale totaal	Waarvan het BHG	Totaal van het BHG, in arbeidsplaatsen en in miljoen euro	Aandeel van de verschillende sectoren in de functionele stad, in %	Aandeel van de verschillende sectoren in het BHG, in %
	Bevolking	29,5	10,5	1 175 173		
Werkgelegenheid	Consultancy en computerprogrammering	51,8	18,2	10 869	2,1	1,6
	Informatiediensten	53,2	34,2	3 410	0,4	0,5
	Financiële en verzekeringdiensten	53,9	40,4	58 879	5,3	8,8
	Vastgoed	36,8	19,0	8 763	1,1	1,3
	Juridische en boekhoudkundige activiteiten	38,4	16,4	11 588	1,8	1,7
	Hoofdkantoren; consultancy	56,7	25,3	18 421	2,8	2,8
	Reclame en marktonderzoek	51,3	25,4	6 362	0,9	1,0
	Geavanceerde diensten	49,5	27,5	118 292	14,3	17,7
	Werkgelegenheid	33,2	14,9	667 889	100	100
Toegevoegde waarde	Informatie- en communicatiediensten	61,3	22,9	1 295	2,9	2,2

Financiële en verzekeringsdiensten	65,8	54,9	11 074	11,2	18,5
Vastgoed	32,9	14,3	3 988	7,8	6,7
Juridische, boekhoudkundige en consultancydiensten	44,6	19,5	4 890	9,4	8,2
Reclame en andere activiteiten	54,1	31,6	668	1,0	1,1
Geavanceerde diensten	47,3	27,1	21 915	32,3	36,7
Toegevoegde waarde	37,0	18,7	59 786	100	100

Bronnen: NBB, RSZ, RSVZ; eigen berekeningen

- 8 Hieruit volgt dat de Brusselse economie sterk gespecialiseerd is in geavanceerde diensten. Figuur 1 wijst op een heel hoog niveau van specialisatie in diensten aan bedrijven en financiële diensten van ongeveer 35 % van de lokale economie, wat in lijn ligt met Frankfurt en Milaan. In Europa wordt dit niveau alleen overschreden door centra van wereldniveau, namelijk Parijs, Amsterdam en Londen. De financiële en verzekeringsdiensten vertegenwoordigen meer dan de helft van deze geavanceerde diensten voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (BHG), iets minder als we de hele functionele stad in aanmerking nemen (tabel 1). De geavanceerde diensten vertegenwoordigen daarentegen maar 17 % van de werkgelegenheid. Dit grote verschil is voornamelijk toe te schrijven aan de financiële sector, die goed is voor meer dan 18 % van de toegevoegde waarde van het BHG en 9 % van de werkgelegenheid. De arbeidsplaatsen in deze sector zijn dus twee keer “productiever”. Met andere woorden, ze genereren twee keer meer inkomsten – werk of kapitaal – dan het gemiddelde. We komen verderop nog terug op dit verschil tussen het gewicht van de geavanceerde diensten in de Brusselse economie en werkgelegenheid. Maar we wijzen er nu al op dat deze hogere productiviteit – op zijn minst deels – haar oorsprong vindt in het extractievermogen van de waarde die door de hele economie wordt geproduceerd. Met andere woorden, door de positie van de financiële sector als knooppunt kan deze een rente onttrekken aan de wereldeconomie zonder daarom risico’s te moeten nemen, voor zover het faillissement van de grote financiële groepen de hele economie in een zware crisis zou verzinken [Barth en Wihlborg, 2016; Parnreiter, 2019; Krätke, 2014].

Kaderartikel 1. Geavanceerde diensten

In de door Sassen [1991] geïnspireerde literatuur omvatten de geavanceerde diensten de strategische activiteiten die noodzakelijk zijn voor de werking van een wereldeconomie, terwijl de productie van gebanaliseerde en/of laaggekwalificeerde goederen of diensten meer en meer versnipperd is op wereldschaal. Deze strategische activiteiten zijn echter geconcentreerd in wereldsteden. Volgens een klassiek geworden definitie omvatten ze financiën en verzekeringen, boekhouding, juridische diensten en reclame. Het is niet de bedoeling om de relevantie van deze definitie te bespreken, want dat zou tot oeverloze

discussies leiden. Wel willen we de nadruk leggen op enkele moeilijkheden om deze definitie operationeel te maken:

- De huidige sectorale classificaties maken het niet zo gemakkelijk om deze sectoren te beslaan, met name voor het meten van de toegevoegde waarde of in Europese vergelijkingen. In de praktijk volgen de cijfers in dit artikel dus niet altijd precies dezelfde definitie, vooral wanneer de toegevoegde waarde moet worden gemeten.
- Een niet te verwaarlozen deel van de sectoren van de geavanceerde diensten betreft in de praktijk eenvoudige diensten aan klanten (juridische diensten, boekhoudkundige diensten...), en in geen geval strategische diensten op wereldschaal. Kortom, door de arbeidsplaatsen in de sectoren van de geavanceerde diensten op te tellen, wordt het gewicht van de strategische diensten overschat. Vanuit hiërarchisch oogpunt daarentegen is het hoge gewicht van deze activiteiten in een welbepaalde stad een relevante indicator als we uitgaan van de redelijke veronderstelling dat het aandeel van deze diensten aan lokale klanten vergelijkbaar moet zijn in de ontwikkelde steden.

Figuur 1. Aandeel van de financiële sector in de lokale toegevoegde waarde en aandeel van de stad in de nationale economie van de geavanceerde diensten. Een Europese vergelijking, 2013

Bronnen: Eurostat; eigen berekeningen

- Bovendien hebben de geavanceerde diensten ongetwijfeld bijgedragen aan de groei van de economie in het algemeen en van de Brusselse economie in het bijzonder: tussen 1995 en 2014 was de groei van de toegevoegde waarde maar vooral van de werkgelegenheid bij deze diensten groter dan wanneer we de hele economie in aanmerking nemen. Verrassender is dat na 2008, toen de financiële sector zowel wereldwijd als op nationaal niveau de kern van de crisis vormde, de toegevoegde waarde van de geavanceerde diensten sneller bleef stijgen dan de rest van de grootstedelijke economie. Na 2008 zet deze groei echter door met een dalende werkgelegenheid. Deze groei van de geavanceerde diensten en van de financiële sector in het bijzonder doet vragen rijzen naar de rol en impact van deze sector. De

(collectieve) sociale voordelen van het gewicht van de financiële sector kunnen immers aan de kaak worden gesteld: op zijn minst sinds 2008 staat deze groei van de toegevoegde waarde los van de groei van de werkgelegenheid (tabel 3) [Waiengnier *et al.*, 2020]; ze draagt bij aan het veralgemeende proces van financialisering, wat zich onder andere uit in de noodzaak van rendabiliteit op korte termijn en de voorziening van een brede sfeer die losstaat van de productie van goederen en diensten [Harvey, 2007].

- 10 Na deze korte beschrijving van de geavanceerde diensten in Brussel onderzoeken we in de volgende delen de actiemogelijkheden van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest op verschillende niveaus: de internationale concurrentie (deel 2), de intrastedelijke concurrentie met de rand (deel 3) en de sociale en economische impact van de geavanceerde diensten in het BHG (deel 4).

2. Kan en moet Brussel zijn internationale positie in de economie van de geavanceerde diensten verbeteren?

- 11 Stilstaan bij de politieke kwestie van de aantrekkelijkheid van Brussel voor geavanceerde diensten houdt eigenlijk in dat we nagaan hoe de positie van Brussel in de interstedelijke concurrentie kan worden verbeterd. Die discussie is hier gebaseerd op een aantal theoretische en empirische elementen. Ons kernargument is tweeledig: de geavanceerde diensten in Brussel zijn in ruime mate “captief”; de dynamieken van deze diensten zijn afhankelijk van macro-economische tendensen waarop de lokale overheden nauwelijks vat hebben.
- 12 *Eenzijds* zijn de geavanceerde diensten in Brussel, zoals in andere grootsteden, sterk verankerd in het Brusselse grondgebied, waardoor de politieke actie om ze te behouden of om nieuwe investeringen aan te trekken slechts heel onzekere resultaten kan opleveren. De geavanceerde diensten vormen immers de facto een cluster. Soms worden ze beschreven als een “complex” van bedrijven gespecialiseerd in geavanceerde diensten, of als lokalisatie-economieën [Cook *et al.*, 2007]. De drijfveren achter zo'n ruimtelijke concentratie van gespecialiseerde activiteiten worden duidelijk beschreven door de economische geografie. Deze concentratie is gebaseerd op het belang van de relaties die deze bedrijven met elkaar aanknopen binnen dezelfde sector. De geografische nabijheid lijkt dan ook doorslaggevend te zijn voor de werking van deze bedrijven die heel regelmatig een beroep moeten doen op diensten geproduceerd door andere bedrijven in dezelfde activiteitensector [Bassens en van Meeteren, 2015; Clark, 2005]. Tabel 2 geeft de sectorale verdeling van het intermediaire verbruik van de geavanceerde diensten weer, met andere woorden wat de economische spelers in deze sectoren verbruiken bij andere economische spelers uit dezelfde sector of uit andere sectoren. Het lijkt erop dat de sectoren van de geavanceerde diensten vooral... andere geavanceerde diensten verbruiken, goed voor 69 % van het totale intermediaire verbruik van deze sectoren [Federaal Planbureau, 2013; Avonds *et al.*, 2016]! Zo'n vaststelling gaat duidelijk in de richting van het idee van een Brussels complex van geavanceerde diensten. Als we van dichtbij kijken, is het grootste deel van dit verbruik eigenlijk inherent aan elk van deze sectoren: de banken kopen diensten bij andere banken, net als reclamemakers bij andere reclamemakers... Er zijn maar twee grote uitzonderingen op deze overheersing van de intrasectorale relaties: de vastgoedsector heeft sterke relaties met de bouwsector (25 %) en de reclamesector met

de audiovisuele sector en het uitgeverijwezen (26 %). De vraag naar het bestaan van een complex dat zou bestaan uit een onderling afhankelijk netwerk van bedrijven voor het geheel van geavanceerde diensten blijft dus onbeantwoord.

- 13 Hoe dan ook – ongeacht of er een complex bestaat dat de lijnen van de verschillende activiteiten van geavanceerde diensten overschrijdt – is het concurrentievermogen van de bedrijven gespecialiseerd in geavanceerde diensten ook gebaseerd op een systeem van nauwe relaties tussen de bedrijven, omdat het zo afhankelijk kan zijn van de respectievelijke competenties van verschillende bedrijven om een complexe dienst te verlenen [Cook *et al.*, 2007; Waiengnier *et al.*, 2020].

Tabel 2. Sectorale verdeling van het intermediaire verbruik van geavanceerde diensten, in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2010

	Informatie- en communicatietechnologieën	Banken	Verzekeringen	Hulpbedrijven	Vastgoed	Juridische diensten – Hoofdkantoren	Reclame	Geavanceerde diensten
Informatie- en communicatietechnologieën	37	5	3	5	1	2	1	5
Banken	5	38	13	19	6	10	2	18
Verzekeringen	1	1	12	3	3	1	0	3
Financiële hulpbedrijven	1	19	40	15	1	2	0	12
Vastgoed	1	2	2	2	10	4	0	3
Juridische diensten – Hoofdkantoren	9	11	12	13	10	43	13	20
Reclame	2	3	1	2	1	4	44	8
Geavanceerde diensten	55	79	84	60	31	66	61	69
Andere	45	21	16	40	69	34	39	31
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

Lezing: Als we de 9 % in de eerste kolom als voorbeeld nemen, kunnen we dit cijfer als volgt lezen: 9 % van alles wat de bedrijven gespecialiseerd in informatie- en communicatietechnologieën verbruiken bij de rest van de Brusselse economie verbruiken zij bij bedrijven gespecialiseerd in juridische diensten.

Bron: Federaal Planbureau, 2013

- 14 Naast deze handelsrelaties benadrukt de literatuur het belang van de “*untraded interdependencies*” [Storper, 1997], ofwel het geheel van informele relaties tussen de bedrijven of hun personeel, die bijvoorbeeld de circulatie van specifieke informatie of knowhow waarborgen. Deze “informele afhankelijkheden” berusten vooral op het vertrouwen tussen de spelers, waarvoor dan ook direct en regelmatig contact tussen hen nodig is [Aguiléra, 2003]. Via deze informele relaties circuleert een stilzwijgende en niet-gecodeerde knowhow [Clark en O’Connor, 1997; Asheim, Coenen en Vang, 2007]. Ruimtelijke nabijheid lijkt dan ook noodzakelijk te zijn voor deze circulatie van informatie via informele contacten in aparte ruimten voor socialisatie [Coffey en Shearmur, 2002], wat de aanhoudende aantrekkelijkheid van stadscentra verklaart [zie Pandit, Cook en Beaverstock, 2016 over Londen]. In een studie over de relaties tussen

professionals in de sectoren van de geavanceerde diensten [Waiengnier *et al.*, 2020] blijkt dat de grootstedelijke schaal hoofdzakelijk het niveau blijft waarop de interacties tussen professionals plaatshebben: voor één professional op de tien vindt de interactie plaats in dezelfde straat of wijk en voor één professional op de twee op grootstedelijk schaal of in de nabije rand. Voor sommige activiteiten zoals die van internationale advocatenkantoren is de fysieke nabijheid van de Europese instellingen en van andere advocatenkantoren van essentieel belang, wat zich kenmerkt door een gezamenlijke aanwezigheid, soms zelfs in hetzelfde gebouw of in dezelfde straat [Van Criekingen *et al.*, 2005]. Ondanks de mogelijkheden van de digitale communicatietechnologieën blijft een groot deel van de uitwisselingen van bedrijven gespecialiseerd in geavanceerde diensten bijgevolg verankerd in het Brusselse grondgebied. Het versterkt het idee dat bedrijven voordeel halen uit hun nabijheid ten opzichte van andere bedrijven en de stedelijke infrastructuur. De agglomeratie-economieën spelen dus een rol bij de locatiekeuze van bedrijven, zelfs bij die van internationale spelers zoals de geavanceerde diensten.

- 15 Daarbij komt nog het bestaan van een werkgelegenheidsbekken van gespecialiseerde arbeidskrachten, van wie de mobiliteit (tussen bedrijven) op zich een factor kan zijn voor de circulatie van informatie, alsook het bestaan van infrastructuur die noodzakelijk is voor de werking van deze activiteiten, zoals internationale luchtverbindingen. Al die factoren laten geen twijfel bestaan over het feit dat de activiteiten van gespecialiseerde diensten sterk verankerd zijn in het Brusselse grondgebied.
- 16 Deze territoriale verankering is des te sterker aangezien die ook berust op de specifieke kenmerken van Brussel, vooral het statuut van nationale hoofdstad en hoofdzetel van de Europese instellingen. Dit dubbele statuut verklaart waarom Brussel een rol van schakel vervult tussen de wereldwijde of Europese economie en de nationale economie, maar ook waarom er een heleboel activiteiten gevestigd zijn die verband houden met de Europese instellingen (communicatie, lobbywerk, juridische diensten...). Om een voorbeeld te geven: als nationale hoofdstad is Brussel sinds de jaren 1830 de hoofdzetel van de grote financiële instellingen en staat het dus centraal in de nationale economische aansturing in nauwe samenhang met de politieke instellingen. Deze functie vervult onze hoofdstad vandaag nog steeds. Vervolgens heeft Brussel als hoofdzetel van de Europese instellingen sinds de jaren 1960 andere specifieke activiteiten ontwikkeld. In ieder geval vormen zich bedrijven en netwerken van bedrijven, die sterk verankerd zijn in het Brusselse grondgebied [Vandermotten, 2014].
- 17 *Anderzijds* komen de dynamieken van de geavanceerde diensten meer tegemoet aan macro-economische tendensen of geopolitieke beslissingen dan aan de actie van regionale overheden. De macro-economische tendensen wegen heel zwaar door bij de locatiekeuzes van bedrijven gespecialiseerd in geavanceerde diensten. Zij hangen bijvoorbeeld af van de technologische ontwikkelingen, die de geografische concentratie van de strategische activiteiten mogelijk maakten [Sassen, 1991]. De internationaliserings- en consolidatieprocessen in de bankwereld, die vanaf de jaren 1990 merkbaar werden op Europese schaal, leiden tot golven van fusies en overnames in de Europese banksector en hebben grote gevolgen voor de financiële activiteiten in Brussel [Berger *et al.*, 1999; Jeffers en Oheix, 2003]. De opkomst van de grote multinationale bankgroepen bevordert namelijk de intensivering van de arbeidsverdeling op internationale schaal, wat zich bijvoorbeeld uit in de verhuizing

van strategische of routinematige activiteiten [Troudart, 2012; Finance, 2016]. Na de crisis van 2008 werden die processen nog versneld in België. Na de overname van Fortis door BNP Paribas [Vincent, 2012] bijvoorbeeld is de zetel in Brussel bepaalde strategische activiteiten kwijtgespeeld aan de zetel in Parijs, en meer routinematige activiteiten aan de zetels in Lissabon en Warschau.

- 18 Bovendien hebben bepaalde politieke beslissingen, zoals de keuze van Brussel als hoofdzetel van de Europese instellingen of de Brexit, ook grote gevolgen voor de activiteit van geavanceerde diensten.
- 19 Tot slot is de lokalisatie van de geavanceerde diensten onderworpen aan een dubbel *systeem van beperkingen*, waarop de lokale politieke actie weinig invloed heeft: enerzijds de beleidsmatige of macro-economische ontwikkelingen, anderzijds de territoriale verankering die voortvloeit uit de dichtheid van de nabijheidsrelaties of uit de afhankelijkheid van de kenmerken eigen aan de ruimte waarin deze activiteiten opgenomen zijn. De hefboomen waarover het Gewest beschikt (het mobiliteitsbeleid, een deel van het fiscale beleid...), lijken ons dan ook ontoereikend om in te werken op de locatiekeuzes van internationale groepen in activiteiten die sterk verankerd zijn in het grondgebied – en die dus wellicht niet verhuisd kunnen worden – en die afhankelijk zijn van structurele tendensen op macropolitieke en macro-economische schaal.

3. Interne geografie van de geavanceerde diensten en concurrentie tussen centrum en rand

- 20 We bieden hier een schaalverandering door de lokalisatielogica's van de geavanceerde diensten binnen de Brusselse grootstedelijke ruimte onder de loep te nemen. De politieke kwestie die de basis van deze analyse vormt, is de concurrentie tussen het centrum – gelijkgesteld aan het BHG – en de rand bij het aantrekken van bedrijven gespecialiseerd in geavanceerde diensten.
- 21 Op de schaal van de Brusselse functionele regio wordt de geografie van de geavanceerde diensten gekenmerkt door enerzijds een sterke centraliteit en anderzijds een zekere tendens tot ruimtelijke concentratie van de verschillende activiteiten, zoals boekhouding of financiën (figuur 2). Deze twee processen zijn niet vergelijkbaar voor zover de concentratie van bepaalde activiteiten kan plaatsvinden in randstedelijke ruimten, zoals dat het geval is bij de grote boekhoudbedrijven in de Brusselse functionele stad (Zaventem is daar een voorbeeld van).
- 22 Figuur 2 geeft de heel sterke concentratie van een honderdduizendtal arbeidsplaatsen (116 000) in de sectoren van de geavanceerde diensten in het centrum van Brussel weer. De belangrijkste spelers in de geavanceerde diensten – vooral in de financiën – zijn gevestigd in het historisch centrum en in de Europese Wijk, ten oosten van de Vijfhoek, tussen Kunst-Wet en Schuman (figuur 2). Daar vestigen zich ook vanaf de jaren 1960 de Europese instellingen, wat leidt tot de ontwikkeling van gespecialiseerde privédiensten (lobbyactiviteiten, juridische diensten...). Op de kaart valt ook het belang van de Noordwijk op. Deze zakenwijk werd in de jaren 1960 opgericht en begon pas echt te bloeien in de jaren 1990, maar vandaag is de wijk een belangrijk activiteitencentrum. Daarnaast zijn er nog kleinere concentraties, zoals in de Louizalaan, met een concentratie van juridische diensten, of in de Vorstlaan in het zuidoosten van de stad. De kaart geeft ook activiteiten weer die meer verspreid zijn

over de stad door de vele kleine en middelgrote spelers, die hun activiteit vooral richten op het lokale cliënteel (boekhouders, advocatenkantoren...). In de rand vormt het noordoosten het grootste activiteitencentrum, deels door de aanwezigheid van de luchthaven en de vastgoedontwikkelingen die er voor een deel aan gekoppeld zijn. In het zuiden kenmerken bepaalde activiteitencentra in Waals-Brabant, zoals Waver en Louvain-la-Neuve, zich door bescheidenere concentraties.

- 23 De lokalisatie van de verschillende soorten activiteiten in de stedelijke ruimte hangt bijgevolg af van de aard van die activiteiten, met andere woorden van de noodzaak en het vermogen om een centrale positie in te nemen. Voor het streven naar centraliteit zijn er verschillende verklaringen mogelijk: prestigieuze locatie, nabijheid van andere economische spelers en/of politieke actoren, belang van formele of informele directe contacten... [Aguilera, 2002; Gaschet en Lacour, 2002]. Vanuit die optiek bestaat er ongetwijfeld een complementariteit binnen de stedelijke ruimte: de meest gekwalificeerde en prestigieuze activiteiten gaan op zoek naar een centrale locatie, terwijl de meest gebanaliseerde activiteiten veeleer kiezen voor een locatie in de rand [Cook *et al.*, 2007]. Terwijl de financiële activiteiten heel centraal blijven, geven de grote internationale spelers gespecialiseerd in auditing en boekhouding de voorkeur aan een locatie in de rand vlak bij de luchthaven, buiten het BHG.
- 24 Nochtans lijkt de vestiging van economische activiteiten in de rand een belangrijke trend te zijn in ontwikkelde grootsteden [Garreau, 1991; Halbert, 2005; Fernandez, 2011]. De drijfveren van zo'n proces werden ruimschoots bestudeerd in de literatuur: de activiteitencentra in de rand van grootsteden bieden voor het grootste deel alle nodige externaliteiten zonder de kosten als gevolg van de verkeersdrukte in de stadscentra [Garreau, 1991]. De intensiteit van dit proces hangt af van de context en lijkt in Noord-Amerika sterker te zijn dan in Europa, waar het prestige van een centrale locatie lijkt stand te houden. De studies benadrukken vooral dat de teruggang van de centra relatief is en niet absoluut. Anders gezegd, de geavanceerde diensten breiden meer uit in de rand, zonder dat daarom de werkgelegenheid vermindert in de centrale gebieden [Coffey en Shearmur, 2002]. Daarbij komt nog de tendens om activiteiten met een grotere toegevoegde waarde in het centrum te concentreren [Shearmur en Alvergne, 2002].

Figuur 2. Lokalisatie van de geavanceerde diensten in Brussel, per wijk in het BHG en per vroegere gemeente in de rest van het werkgelegenheidsbekken, 2014

Opmerking: Het werkgelegenheidsbekken van Brussel omvat alle gemeenten waar meer dan 15 % van de beroepsbevolking in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest werkt. Dit sluit activiteitscentra in de Vlaamse rand, zoals Mechelen en Leuven, uit.

Gegevensbron: database D-Bris, ADSEI

- 25 Brussel is daar geen uitzondering in. Al decennialang ligt de economische groei in de rand hoger dan die in het stadscentrum. In de jaren 1960 was de groei in de rand voornamelijk gebaseerd op de industrie – na de desindustrialisering van het stadscentrum – en op diensten aan de bevolking, die toen gewoon volgden op het wegtrekken van de Brusselse midden- en hogere klasse uit de stad naar de rand. Vanaf de jaren 1990 begon zelfs de Brusselse rand te desindustrialiseren, waardoor de sterke groei er nu gebaseerd is op diensten aan bedrijven: in tabel 3 zien we duidelijk dat de diensten aan bedrijven in de hele functionele stad een sterkere groei kennen dan in het centrum, en dat verschil is heel wat groter voor de geavanceerde diensten dan voor de hele economie.

Tabel 3. Gemiddelde jaarlijkse groei van de geavanceerde diensten (in %) en van de totale economie in het centrum en in de rand van Brussel, 1995-2014.

	1995 – 2014			2008 – 2014		
	BHG	Brussel functionele stad – Land		BHG	Brussel functionele stad – Land	
Bevolking	1,1	0,8	0,4	1,6	1,0	0,7
Totale werkgelegenheid	0,5	0,9	1,3	0,2	0,6	0,6
Toegevoegde waarde	1,7	1,9	2,2	1,0	0,8	0,6

Financiën – Werkgelegenheid	-0,5	-0,4	-0,5	-2,2	-1,8	-1,4
Financiën – TW	2,3	2,2	0,8	6,2	6,3	6,0
Geavanceerde diensten – Werkgelegenheid	1,4	2,2	2,9	-0,1	0,6	1,4
Geavanceerde diensten – TW	1,6	2,1	3,1	2,9	2,6	2,2

Bron: Nationale Bank, RSZ, RSVZ – berekeningen IGEAT

- 26 Zoals we al benadrukten, berust deze groei in de rand deels op activiteiten met een kleinere toegevoegde waarde. We hebben hier duidelijk te maken met een complementariteitslogica: de keuze voor een locatie in het centrum of in de rand van bedrijven is gebaseerd op de aard van hun activiteiten en ongeacht deze locatie blijven de bedrijven met elkaar verbonden in de Brusselse economische ruimte. Tabel 4 geeft duidelijk de hogere productiviteit van de geavanceerde diensten in het centrum weer, vooral in de financiële sector, waarvoor de activiteiten in de rand vaak neerkomen op directe diensten aan de bevolking.

Tabel 4. Productiviteitsniveau (toegevoegde waarde door werkgelegenheid, in duizend euro) in de sectoren van de geavanceerde diensten, 2008 en 2014

	BHG		Brusselse rand	
	2008	2014	2008	2014
Informatie- en communicatiediensten	9,7	9,7	8,0	9,5
Financiën en verzekeringen	11,6	18,5	7,8	11,4
Juridische diensten, boekhouding, testing, consultancy...	12,2	11,9	12,1	11,7
Andere wetenschappelijke, technische en professionele activiteiten	7,4	6,4	4,3	3,3
Geavanceerde diensten	13,7	15,9	14,7	14,6
Totale economie	8,5	8,9	7,2	7,0

Bron: Nationale Bank, RSZ, RSVZ – berekeningen IGEAT

- 27 De verschillen die tabel 4 weergeeft, blijven niettemin klein en deze differentiële dynamiek kan niet worden beperkt tot loutere complementariteit. Enerzijds behoren centrum en rand op administratief vlak tot verschillende entiteiten, die in feite de concurrentie aangaan om arbeidsplaatsen, kapitaal en bijkomende belastinginkomsten aan te trekken [Bourgeois *et al.*, 2015]. Anderzijds is de aard van de activiteiten in het centrum en in de rand niet altijd zo anders: de gekwalificeerde activiteiten zijn sterk toegenomen in de rand, waardoor vele activiteiten zich zouden kunnen vestigen zowel aan de grens binnen het BHG als buiten het BHG. Deze verschillen qua locaties, die soms maar op enkele honderden meters van elkaar liggen, hebben echter verschillende

gevolgen, in het bijzonder op het gebied van aanwerving. We hebben bijvoorbeeld de aanwerving van arbeidskrachten in de sectoren van de geavanceerde diensten vergeleken in Evere en Zaventem, twee buurgemeenten die respectievelijk binnen en buiten het BHG gelegen zijn: terwijl 31 % van de arbeidsplaatsen in de geavanceerde diensten in Evere wordt bekleed door inwoners van het BHG, bedraagt dit cijfer amper 20 % in Zaventem (RSZ-gegevens). De taalkwestie en de vervoersnetten zouden een verklaring kunnen zijn voor zulke grote verschillen over een korte afstand.

4. “Sociale” impact van de diensten van hoog niveau

- 28 Het lijkt geen twijfel dat de geavanceerde diensten een groot deel van de Brusselse economie vertegenwoordigen, zoals dat in de meeste ontwikkelde grootsteden het geval is. De centraliteit van deze sectoren in de Brusselse economie uit zich ook in het belang van de indirecte gevolgen: volgens het Planbureau bedraagt het multiplicatoreffect van de geavanceerde diensten op de Brusselse economie 0,64. Dit cijfer is hoger dan wat we gemiddeld zien in de Brusselse economie (0,55) [Federaal Planbureau, 2013]. Dit kan onder meer worden verklaard door het belang van het intermediaire verbruik binnen de sectoren van de geavanceerde diensten in Brussel, zoals we in deel 2 al benadrukten. De impact op de werkgelegenheid daarentegen is aanzienlijk kleiner: de injectie van 1 000 000 euro als uiteindelijke vraag in de geavanceerde diensten zou, in gelijke omstandigheden trouwens, 4,89 arbeidsplaatsen creëren. Dit is minder dan het gemiddelde van de sectoren in het BHG, dat goed is voor 6,6 arbeidsplaatsen. Wat de oorzaak ook mag zijn (verschillen qua productiviteit tussen activiteiten, rentesituaties...), dit verschil leidt in werkelijkheid tot de creatie van goed betaalde arbeidsplaatsen in deze activiteiten, zelfs wanneer er rekening wordt gehouden met de indirecte gevolgen op minder gekwalificeerde sectoren. Deze loskoppeling (tussen economische en sociale dynamiek) relativeert de sociale impact van de geavanceerde diensten op Brussel sterk.
- 29 De geavanceerde diensten hebben vanuit het oogpunt van de arbeidskrachten dus eigen kenmerken, die deels de sociaal-economische impact op de stad bepalen. Ten eerste zijn deze arbeidskrachten hoogopgeleid en krijgen zij gemiddeld hoge lonen. Meer dan twee derde van de arbeidskrachten beschikt er over een diploma hoger onderwijs. Dit niveau is vergelijkbaar met dat in de andere grootsteden maar ligt wel hoger dan voor de andere economische activiteiten in Brussel. Sassen [1991] heeft deze geglobaliseerde sectoren die in wereldsteden geconcentreerd zijn in feite vroegtijdig geïdentificeerd als verantwoordelijk voor de sociale polarisering in de grootsteden tussen de goed betaalde werknemers in deze wereldwijde strategische sectoren en de ontwikkeling van diensten aan de bevolking die laaggekwalificeerde en minder goed betaalde arbeidsplaatsen meebrengen. In de jaren 1990 heeft Hamnett [1996] dit argument tegengesproken door aan te tonen dat hoewel er wel degelijk goed betaalde arbeidsplaatsen worden gecreëerd, we veeleer een daling van de laaggekwalificeerde en/of minder goed betaalde arbeidsplaatsen vaststellen (voor een samenvatting van dit debat, zie Vaattovaara en Kortteinen [2003]). Dat is trouwens wel degelijk wat in Brussel wordt waargenomen [Van Hamme *et al.*, 2011].
- 30 Verder lijkt de geografie van de aanwerving in de sectoren van de geavanceerde diensten in Brussel niet bepaald... Brussels te zijn: terwijl in het algemeen 39 % van de werknemers die in het BHG werken er ook woonachtig is, zakt dit cijfer naar 29 % voor

de geavanceerde diensten, en zelfs naar 23 % voor de financiële sector⁴. De verklaring voor dit verschil is eenvoudig: historisch gezien is het periurbanisatieproces afhankelijk van het inkomen en de sociale status. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de sectoren met hoge lonen meer arbeidskrachten in de rand wonen. Hoe dan ook beperkt dat in meerdere opzichten de impact van de geavanceerde diensten op de economie van het Gewest (vooral op het gebied van verbruik en fiscaliteit).

- 31 Tot slot kenmerkt een laatste element duidelijk de aanwerving in de Brusselse geavanceerde diensten. In 2011 woonde naar schatting 0,76 % van alle arbeidskrachten in de sectoren van de geavanceerde diensten amper een jaar eerder nog in een ander land (eigen berekeningen op basis van de ADSEI, 2011). Dit cijfer ligt heel wat hoger dan dat voor de hele Brusselse economie maar ook bij de aanwerving in de sectoren van geavanceerde diensten elders in België, bijvoorbeeld in Antwerpen (0,16 %). Deze realiteit bevestigt de sterke integratie van deze activiteiten in internationale netwerken, wat ook gepaard gaat met internationale aanwervingen of met overplaatsingen van arbeidskrachten binnen verschillende internationale kantoren van hetzelfde bedrijf. Deze internationale arbeidskrachten hebben trouwens specifieke gedragingen: ze verblijven massaal in de centrumwijken, vooral in de oostelijke gordel van de stad (Elsene, Woluwe...). Deze geografische concentratie van een mobiele en goed betaalde internationale bevolkingsgroep leidt tot grote vastgoedprojecten die tegemoetkomen aan een specifieke huisvestingsvraag (gemeubileerde kortetermijnwoningen die over alle nodige voorzieningen beschikken...). Hoewel de impact van deze dynamiek op de vastgoedmarkt moeilijk aan te tonen is, uiten de lokale gevolgen zich in projecten die grootschalig kunnen zijn, zoals het project op de voormalige hoofdzetel van Solvay in Elsene [Casier, nog te verschijnen]. Het gedrag van deze internationale elite is dus gemiddeld verschillend van dat van de Brusselse bovenklasse, door de sterke verankering in een stedelijke levensstijl.

Tabel 5. Geografie van de aanwerving van arbeidskrachten in de geavanceerde diensten in het BHG, 2014

	BHG	Functionele stad buiten het BHG	Rest van het land	Totaal
Programmering; IT-consultancy	32	40	28	100
Financiën-Verzekeringen	23	49	28	100
Vastgoed	63	29	8	100
Juridische diensten en boekhouding	46	42	12	100
Hoofdkantoren; management, consultancy	36	39	25	100
Engineering – architectuur, testing en analyse	31	39	30	100
Reclame – marktonderzoek	38	38	24	100
Geavanceerde diensten	29	44	27	100

Totale werkgelegenheid	39	37	24	100
------------------------	----	----	----	-----

Bron: RSZ

Besluit

- 32 Zoals we meermaals hebben benadrukt, vertegenwoordigen de geavanceerde diensten een aanzienlijk deel van de Brusselse economie en hebben zij de afgelopen twintig jaar bijgedragen aan de economische groei in het Gewest.
- 33 De gewestelijke overheden kunnen zich dus terecht bezighouden met de dynamieken van activiteiten die centraal staan in de Brusselse economie. Deze activiteiten, die worden uitgeoefend door bedrijven van allerlei omvang, waaronder tal van dochterondernemingen van grote internationale groepen, zijn het voorwerp van concurrentie tussen grondgebieden, vooral tussen grootsteden. Er zijn meer dan genoeg voorbeelden te noemen van dergelijke interstedelijke concurrentie. In het kader van de Brexit bijvoorbeeld maakte iedere verhuizing van activiteiten, wat in sommige gevallen noodzakelijk was wegens de wettelijke noodzaak om in de EU gevestigd te zijn, het voorwerp uit van concurrentie tussen steden om die activiteiten aan te trekken. Deze interstedelijke concurrentie om activiteiten en kapitaal aan te trekken waarvan wordt aangenomen dat ze zeer mobiel zijn, moet nochtans worden gerelativeerd. Enerzijds zijn de steden – via hun netwerken van bedrijven – complementair: de grootste nationale steden vervullen een essentiële rol van schakel tussen de wereldeconomie en de nationale markten, aangezien het zo moeilijk is om een nationale markt te betreden zonder er een vestiging te hebben; we zien ook een internationale verdeling van het werk tussen de wereldsteden [van Meeteren en Bassens, 2016]. Anderzijds hebben we voor Brussel aangetoond dat een groot deel van de activiteiten van geavanceerde diensten diep geworteld zijn in het grondgebied. Buiten het relatief grote deel van eenvoudige diensten aan een lokaal cliënteel (waaruit de boekhoudkundige, juridische en financiële diensten bestaan) zijn de bedrijven gespecialiseerd in geavanceerde diensten opgenomen in formele en informele netwerken die stevig verankerd zijn in de Brusselse economie, en hun activiteiten zijn even nauw verbonden met de structurele kenmerken van Brussel als nationale hoofdstad – en in dat opzicht centrum van diensten op het raakvlak tussen wereldeconomie en nationale economie – en als hoofdzetel van de Europese instellingen. In die context moeten we ons afvragen hoe opportuun het is om een aantrekkelijksbeleid te voeren, aangezien zo'n beleid dermate berust op twijfelachtige hypothesen van de hypermobiliteit in hoofdsteden en van het vermogen van de gewestelijke overheden om locatiekeuzes te beïnvloeden. Het gaat er hier niet om de mobiliteit in de hoofdstad te ontkennen maar veeleer het belang voor internationale bedrijven van het verhuizen van hun concrete activiteiten te relativeren, wanneer de lokalisatie van die activiteiten kan worden verklaard door lokale verankeringen, die zelf opgenomen zijn in wereldwijde en vervlochten interstedelijke netwerken. Volgens ons is het namelijk niet overdreven om deze activiteiten als “captief” te beschouwen in Brussel. Bovendien zijn de dynamieken van de geavanceerde diensten onderworpen aan geopolitieke en macro-economische ontwikkelingen die de gewestelijke overheden grotendeels ontgaan: de crisis van 2008

en de daarop volgende faillissementen en publieke reddingsoperaties, de digitalisering die de organisatie van het werk in deze sectoren grondig verandert, en de Brexit zijn enkel evidente voorbeelden van deze wereldwijde processen die een impact hebben op de werking en de geografie van de geavanceerde diensten op alle schalen.

- 34 De concurrentie tussen grondgebieden om economische activiteit aan te trekken, die tenslotte beperkt is, omvat ook een lokaler aspect, vooral tussen het BHG en de rand. Sinds enkele decennia is de economische groei in de rand eigenlijk groter dan die in het centrum, en die vaststelling geldt ook voor de geavanceerde diensten. Hoewel ze deels berusten op een complementariteit tussen centrum en rand, met in de rand de lokalisatie van meer “gebanaliseerde” activiteiten die meer ruimte innemen, ontwikkelen zich ook in de rand activiteiten met een grote toegevoegde waarde, waar ze genieten van minder verkeersdrukte en een vlotte toegang tot een werkgelegenheidsbekken met zeer gekwalificeerde en gediversifieerde arbeidskrachten. Maar zoals we hebben aangetoond, kan een lokalisatie binnen of buiten het BHG zeer verschillend blijken te zijn, bijvoorbeeld op het gebied van aanwerving van arbeidskrachten. De verschillen qua vastgoedprijzen en bereikbaarheid spelen hier ook een belangrijke rol. Een efficiënt mobiliteitsbeleid zou een positieve rol kunnen spelen in het voordeel van een centrale lokalisatie.
- 35 Tot slot hebben we eveneens de vraag gesteld naar de algemene impact van deze activiteiten op de Brusselse bevolking. Twee belangrijke kenmerken beperken eigenlijk de positieve impact voor het BHG: de geavanceerde diensten leveren meer toegevoegde waarde dan de arbeidsplaatsen, vooral de afgelopen jaren toen de economische groei gepaard ging met een daling van de werkgelegenheid, in het bijzonder in de financiële sector; de werknemers in de sectoren van de geavanceerde diensten hebben sterk de neiging om buiten het BHG te wonen, wat de impact op de gewestelijke economie verkleint. Deze sectoren werven trouwens veel internationale arbeidskrachten aan die erg mobiel zijn. Hoewel deze arbeidskrachten de voorkeur geven aan een eerder centrale woonplaats, heeft hun concentratie in bepaalde oostelijke wijken de neiging om er het vastgoedaanbod te beïnvloeden, op zijn minst lokaal.
- 36 Al deze beschouwingen suggereren dat Brussel een zeer internationale stad is, die er nauwelijks behoefte aan lijkt te hebben om haar aantrekkelijkheid te onderhouden, aangezien deze zo’n sterke realiteit van haar sociologie en economie lijkt te zijn. Met andere woorden, rekening houdend met de structurele tendensen en de beperkte bevoegdheden van het Gewest, zijn we er – en dat is misschien wat provocerend – voorstander van om niets te doen, aangezien het huidige aantrekkelijksbeleid volgens ons dermate besluiteloos is en soms averechtse gevolgen meebrengt voor de plaatselijke bevolking. Onder “niets doen” verstaan we meer bepaald om de acties te focussen op andere segmenten van de Brusselse economie, waarop het Gewest wel vat kan hebben en die een sterke openbare actie vereisen. Het komt er dus op aan om de sectoren te identificeren, waarin het BHG kan inwerken op het aanbod of de vraag en die een grote economische en sociale impact hebben, bijvoorbeeld omdat het gewicht van de bedrijven en/of van de Brusselse arbeidskrachten er groot is.
- 37 De ontwikkeling van de geavanceerde diensten kan natuurlijk wel te maken krijgen met bottlenecks: aanwerving van arbeidskrachten, beschikbaarheid van vastgoed, bereikbaarheid... Niets lijkt echter te wijzen op het bestaan van dergelijke knelpunten die de ontwikkeling van deze activiteiten in Brussel in de weg zouden staan. Als er zich toch zulke blokkeringen voordoen, zouden die niet per se een sectoraal beleid voor de

geavanceerde diensten vereisen, maar zouden ze eerder deel uitmaken van algemene problemen waaraan het Gewest het hoofd zou moeten bieden. De opleiding van arbeidskrachten is een van die mogelijke obstakels, en dat obstakel zou enkel kunnen worden weggewerkt door de algemene verbetering van het onderwijssysteem, want alleen zo kunnen de nodige gekwalificeerde arbeidskrachten worden opgeleid. Hetzelfde geldt voor de mobiliteitskwesaties, waarvoor een totaaloplossing moet worden gevonden in het BHG, door de verschuiving naar andere vervoersmiddelen dan de wagen.

BIBLIOGRAPHIE

- AGUILÉRA, A., 2002. Services aux entreprises, centralité et multipolarisation. Le cas de Lyon. In: *Revue d'Économie Régionale et Urbaine*. 07/2002. Nr. 3, pp. 397-442.
- AGUILÉRA, A., 2003. La localisation des services aux entreprises dans la métropole lyonnaise : entre centralité et diffusion. In: *Espace Géographique*. 2003. Vol. 32, nr. 2, pp. 128-140.
- ASHEIM, B., COENEN, C. en VANG, J., 2007. Face-to-face, buzz, and knowledge bases: sociospatial implications for learning, innovation, and innovation policy. In: *Environment and Planning C: Government and Policy*. 01/10/2007. Vol 25, nr. 5, pp. 655-670.
- AVONDS, L., HAMBÏE, C., HERTVELDT, B., MICHEL, B. en VAN DEN CRUYCE, B., 2016. Analyse van de interregionale input-outputtabel voor het jaar 2010. In: *Working papers*. Federaal Planbureau. 04/2016. Nr. 5-16. Beschikbaar op het adres: https://www.plan.be/uploaded/documents/201604290910030.WP_1605_11199_N.pdf
- BASSENS, D. en VAN MEETEREN, M., 2015. World cities under conditions of financialized globalization: Towards an augmented world city hypothesis. In: *Progress in Human Geography*. 01/12/2015. Vol 39, nr. 6, pp. 752-775.
- BARTH, J. en WIHLBORG, C., 2016. Too Big to Fail and Too Big to Save: Dilemmas for Banking Reform. In: *National Institute Economic Review*. 01/02/2016. Vol. 235, nr. 1, pp. 27-39.
- BERGER, A. N., DEMSETZ, R. S. en STRAHAN, P. E., 1999. The consolidation of the financial services industry: Causes, consequences, and implications for the future. In: *Journal of Banking and Finance*. 02/1999. Vol. 23, nr. 2, pp. 135-194.
- BEAVERSTOCK, J., SMITH, R., TAYLOR, P.J., WALKER, D.R.F. en LORIMER, H., 2000. Globalization and World Cities: Some Measurement Methodologies, In: *Applied Geography*. 01/2000. Vol. 20, nr. 1, pp. 43-63.
- BOURGEOIS, M., HALLEUX, J.-M., PAGANO, G., BRUNET, S. en GUYOT, J.-L., 2015. *Amélioration de l'attractivité et de la compétitivité du territoire wallon pour le secteur des services supérieurs : Étude stratégique exploratoire*. Belgrade: IWEP. Onderzoeksverslag nr. 14.
- CASIER, C., nog te verschijnen. « Faire de la place. » Les migrants européens aisés et la transformation du quartier Solvay (Bruxelles). In: *Territoire en mouvement*. Publicatie gepland voor 01/2020.

- CLARK, G.L., 2005. Money flows like mercury: The geography of global finance. In: *Geografiska Annaler, Series B: Human Geography*. Special Issue. Power Over Time-Space: The Inaugural Nordic Geographers Meeting. 2005. Vol. 87, nr. 2, pp. 99–112.
- CLARK, G.L. en O'CONNOR, K., 1997. The informational content of financial products and the spatial structure of the global finance industry. In: COX, K. (éd.), *Spaces of Globalization: reasserting the power of the local*. New York, Londen: Guilford Press. pp. 89–114.
- COFFEY, W. J. en SHEARMUR, R. G., 2002. Agglomeration and Dispersion of High-order Service Employment in the Montreal Metropolitan Region, 1981–96. In: *Urban Studies*. 03/2002. Vol. 39, nr. 3, pp. 359–378.
- COOK, G., PANDIT, N., BEAVERSTOCK, J., TAYLOR, P. en PAIN, K., 2007. The role of location in knowledge and diffusion: evidence of centripetal and centrifugal forces in the City of London financial services agglomeration. In: *Environment and Planning A*. 01/06/2007. Vol. 39, nr. 6, pp. 1325–1345.
- ELMHORN, C., 2001. *Brussels, a reflexive world city*. Doctoraatsproefschrift in economische geschiedenis. Stockholm: University of Stockholm.
- FEDERAAI PLANBUREAU, 2013. Input-outputtabellen 2010. Brussel: Federaal Planbureau.
- FERNANDEZ, R., 2011. *Explaining the decline of the Amsterdam Financial Centre*. Doctoraatsproefschrift in sociale wetenschappen. Amsterdam: University of Amsterdam.
- FINANCE, O., 2016. *Les villes françaises investies par les firmes transnationales étrangères : des réseaux d'entreprises aux établissements localisés*. Doctoraatsproefschrift in geografie. Parijs: Université Paris 1 Panthéon-La Sorbonne.
- GARREAU, J., 1991. *Edge City: Life on the New Frontier*. New York: Doubleday.
- GASCHET, F. en LACOUR, C., 2002. Métropolisation, centre et centralité. In: *Revue d'Économie Régionale et Urbaine*. 02/2002. Nr. 1, p. 49–72.
- HALBERT, L., 2005. Le desserrement intra-métropolitain des emplois d'intermédiation : Une tentative de mesure et d'interprétation dans le cas de la région métropolitaine parisienne. In: *Géographie Économie Société*. 2005. Vol. 7, nr. 1, pp. 1–20. Beschikbaar op het adres: <https://www.cairn.info/revue-geographie-economie-societe-2005-1-page-1.htm>
- HAMBÏE, C., 2013. Les multiplicateurs de production, de revenu et d'emploi 1995–2005, une analyse entrées-sorties à prix constants. In: *Working papers*. Federaal Planbureau. 09/2013. Beschikbaar op het adres: https://www.plan.be/uploaded/documents/201310310809230.WP_1308_10343.pdf
- HAMNETT C., 1996. Social polarisation, Economic restructuring and welfare state regimes. In: *Urban studies*. 1/10/1996. Vol. 33, nr. 8, pp. 1407–1430.
- HANSENS, H. en DERUDDER, B., 2011. De stedelijke geografie van zakelijke transactielinks in België. In: *Belgeo*. 2011. Vol. 2011, n° 1–2, pp. 17–28. Beschikbaar op het adres: <https://journals.openedition.org/belgeo/6345>
- HARVEY, D., 2007. *A brief history of Neoliberalism*, Oxford: Oxford University Press.
- JEFFERS, E. en OHEIX, V., 2003. Concurrence et concentration bancaires en Europe. In: *Revue d'économie Financière*. 2003. Vol. 72, pp. 223–242. Beschikbaar op het adres: https://www.persee.fr/doc/ecofi_0987-3368_2003_num_72_3_4881
- KRÄTKE, S., 2014. Cities in contemporary capitalism. In: *International Journal of Urban and Regional Research*. 09/2014. Vol. 38, nr. 5, pp. 1660–1677.

- PANDIT, N. R., COOK, G. A. S. en BEAVERSTOCK, J. V., 2016. Economies and diseconomies of clusters: Financial services in the city of London. In: BELUSSI F. en HERVAS-OLIVER J.-L. (éds.), *Unfolding Cluster Evolution*. Londen: Routledge. pp. 23-38.
- PARNREITER, C., 2010. Global cities in Global Commodity Chains: exploring the role of Mexico City in the geography of global economic governance. In: *Global Networks*. 01/2010. Vol. 10, nr. 1, pp. 35-53.
- PARNREITER, C., 2019. Global cities and the geographical transfer of value. In: *Urban Studies*. 01/01/2019. Vol. 56, nr. 1, pp. 81-96.
- SASSEN, S., 1991. *The Global City*. Princeton: Princeton University Press.
- SHEARMUR, R. en ALVERGNE, C., 2002. Intrametropolitan patterns of high-order advanced service location: A comparative study of seventeen sectors in Ile-de-France. In: *Urban Studies*. 1/06/2002. Vol. 39, nr. 7, pp. 1143-1163.
- STORPER, M., 1997. *The Regional World: Territorial Development in a Global Economy*. Londen: Guilford Press.
- TAYLOR, P. en DERUDDER, B., 2016. *World City Network: A Global Urban Analysis* (2nd edition). Londen, New York: Routledge.
- TOOZE, A., 2018. *Crashed: How a decade of financial crises changed the world*. Londen: Penguin.
- TROUDART, J., 2012. *Analyse et comparaison des stratégies d'internationalisation des banques*, Thèse en sciences de gestion. Bordeaux: Université Montesquieu – Bordeaux IV.
- VAATTOVAARA, M. en KORTTEINEN, M., 2003. Beyond polarisation versus professionalisation? A case study of the development of the Helsinki region, Finland. In: *Urban studies*. 1/10/2003. Vol. 40, nr. 11, pp. 2127-2145.
- VAN HAMME, G., WERTZ, I. en BIOT, V., 2011. Economische groei zonder sociale vooruitgang: stand van zaken in Brussel. In: *Brussels Studies*, Algemene Collectie. 28/03/2011. Nr. 48, pp. 1-21. Beschikbaar op het adres: <https://journals.openedition.org/brussels/850>
- VANDERMOTTEN C., 2014. *Bruxelles, une lecture de la ville*, Brussel: Editions de l'ULB
- VAN MEETEREN, M. en BASSENS, D., 2016. World Cities and the Uneven Geographies of Financialization: Unveiling Stratification and Hierarchy in the World City Archipelago. In: *International Journal of Urban and Regional Research*. 01/2016. Vol. 40, nr. 1, pp. 62-81.
- VANDERMOTTEN, C., LECLERQ, E., CASSIERS, T. en WAYENS, B., 2009. De Brusselse economie. In: *Brussels Studies*, Synthesenota. 26/01/2009. SGB nr. 7, pp. 1-13. Beschikbaar op het adres: <https://journals.openedition.org/brussels/934>
- VANDERMOTTEN, C., ROELANDTS, M., AUJEAN, L. en CASTIAU, E., 2006. Central Belgium: polycentrism in a federal context. In: HALL, P. en PAIN, K. (éds.), *The Polycentric Metropolis: Learning from Mega-City Regions in Europe*. Londen: Earthscan. Pp. 146-153.
- VINCENT, A., 2012. Restructurations et réductions d'emplois dans le secteur bancaire belge. In: *Les analyses du CRISP* [online]. 18/12/2012. Beschikbaar op het adres: <http://www.crisp.be/2012/12/restructurations-et-r%C3%A9ductions-d%e2%80%99emplois-dans-le-secteur-bancaire-belge/>
- WAIENGNIER, M., VAN HAMME, G., HENDRIKSE, R. en BASSENS, D., 2020. Metropolitan Geographies of Advanced Producer Services: Centrality and Concentration in Brussels. In: *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*. 09/2020. Vol. 111, nr. 4, pp. 585-600.

NOTES

1. Gewestelijk Plan voor Duurzame Ontwikkeling (GPDO). Beschikbaar op het adres: https://perspective.brussels/sites/default/files/documents/gpdo_2018_nl.pdf
 2. Zie bijvoorbeeld de classificatie voor 2018. Beschikbaar op het adres: <https://www.lboro.ac.uk/gawc/world2018t.html>
 3. In deze studie definiëren we Brussel als functionele stad, namelijk het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en zijn werkgelegenheidsbekken, dat wordt gedefinieerd als het geheel van gemeenten waarvan meer dan 15 % van de beroepsbevolking in het BHG werkt. Het werkgelegenheidscentrum is gelijkgesteld aan het BHG zelf. Deze definitie wordt weergegeven op kaart 1.
 4. Eigen berekeningen op basis van de gegevens van het RSZ, 2014.
-

RÉSUMÉS

Op basis van een analyse van de dynamieken van de geavanceerde diensten in de Brusselse economie, goed voor meer dan een derde van de totale toegevoegde waarde van het Brussels Gewest, onderzoekt dit artikel de noodzaak van internationale aantrekkelijkheid die gepaard gaat met de ontwikkeling van deze diensten. In dat kader belichten de auteurs drie punten van overweging. Eerst en vooral staan ze, gezien het zeer internationale karakter van de Brusselse economie, stil bij de noodzaak en de mogelijkheid om de internationale economie die gekoppeld is aan de geavanceerde diensten te versterken. Vervolgens gaan ze dieper in op de concurrentie tussen het centrum en de rand in de sector van de geavanceerde diensten. Tot slot reiken ze een kritische analyse van de sociale impact van deze economie aan, waarbij ze vooral benadrukken dat deze activiteiten weinig arbeidsplaatsen creëren.

À partir d'une analyse des dynamiques des services avancés dans l'économie bruxelloise, comptant pour plus d'un tiers de la valeur ajoutée totale de la RBC, cet article s'interroge sur l'impératif d'attractivité internationale qui accompagne le développement de ces services. Trois réflexions sont développées dans ce cadre. D'abord, partant du constat du caractère très international de l'économie bruxelloise, on propose de s'interroger sur la nécessité et la possibilité de renforcer l'économie internationale liée aux services avancés. Ensuite, une réflexion est menée sur les concurrences entre le centre et les périphéries dans les services avancés. Enfin, une analyse critique de l'impact social de cette économie est proposée, soulignant notamment le caractère peu créateur d'emplois de ces activités.

Based on an analysis of the dynamics of advanced services in the Brussels economy, which account for more than a third of the total added value in BCR (Brussels-Capital Region), this article looks at the necessity for international attractiveness which accompanies the development of these services. Three reflections are developed in this framework. Firstly, given the international nature of the Brussels economy, the need as well as the possibility to strengthen the international economy linked to advanced services are examined. Next, the competition between the centre and the outskirts in the area of advanced services is examined. Finally, a critical analysis of the social impact of this economy is carried out, highlighting in particular the fact that these activities create few jobs.

INDEX

Financement <http://dx.doi.org/10.13039/501100004744>

Thèmes : 6. économie – emploi

Keywords : economic development, internationalisation

Trefwoorden economische ontwikkeling, internationalisering

Mots-clés : développement économique, internationalisation

AUTEURS

GILLES VAN HAMME

Gilles Van Hamme is hoogleraar Economische Geografie aan de Université libre de Bruxelles.

gvhamme[at]ulb.ac.be

MAËLYS WAIENGNIER

Maëlys Waiengniez doctoreert aan de ULB-VUB. Haar onderzoek is toegespitst op de dynamieken van de geavanceerde diensten in Brussel.

mwaiengn[at]ulb.ac.be

DAVID BASSENS

David Bassens is hoogleraar Economische Geografie aan de VUB. Zijn onderzoek focust vooral op de financiële sector.

david.bassens[at]vub.be

REIJER HENDRIKSE

Reijer Hendrikse is een postdoctoraal onderzoeker in de geografie van de financiën. Zijn onderzoek richt zich op de relatie tussen financiële ontwikkeling, de vorming van wereldsteden en de Staat.

reijer.hendrikse[at]vub.ac.be